

En menneskelig planet?

»WE CAN SHAPE our future,« hedder det i en video, som blev præsenteret på Rio+20-mødet i 2012. Vi kan forme fremtiden, fordi vi allerede har formet vores fortid og er i færd med at forme vores nutid, hævder fortællerstemmen.¹ I samme ånd kan klimaforskeren Erle Ellis hævde, at »the environment will be what we make it«. ² Antropocæn-tesen byder os et paradoks, for er det ikke mennesket som »geologisk kraft«, der bekræfter antropocentrismens verdensbillede?³ Ikke hvis vi skelner mellem det antropogene (menneskeskabte eller menneskepåvirkede) og det antropomorfe (menneskelignende).

Det mest radikale ved Antropocæn-tesen er påstanden om, at vi ikke blot har skiftet geologisk epoke, men kvalitativt er trådt ind i en ny æra for cirka 200 år siden. Antropocæn-tesen bryder ifølge geolog Henrik H. Svensen i *Vagant* 4/2014 med det geologiske aktualitetsprincip (uniformitarianismen), altså at de geologiske processer, vi kan betragte i dag, er de samme som udspillede sig i fortiden: »Jorden er en annen i dag enn før den industrielle revolusjonen, enten vi sammenligner klimasystemene, villmarksarealene eller transport av nitrogen fra elver og ut i havet.« Hvis geologerne vedtager Antropocæn som ny epokebetegnelse, vil det være ensbetydende med en udvidelse af hvad der overhovedet kan have indflydelse på geologiske processer og således hvad geologi indeholder. Antropocæn-tesen handler imidlertid ikke kun om geologi; den påstår en forandring i selve geosystemet – i sammenhængene mellem biosfæren, hydrosfæren, atmosfæren og litosfæren. Selv om geosystemet er mere end mængden af økosystemer, har økologiske forhold vist sig at kunne forandre dette system – dette er Antropocæns nyhedsværdi. Standpunkterne i debatten lader sig generelt forklare ud fra forskellige fortolkninger af mennesket som en »geologisk kraft«. ⁴

Mennesker påvirker geosystemet i mange forskellige skalaer i tid og rum, men det betyder ikke, at virkningerne er umiddelbart tilgængelige i alle egne af verden her og nu: Når CO₂ udledes, forbliver det i atmosfæren i gennemsnitligt 100.000 år, medmindre det indfanges. Ifølge Dipesh Chakrabartys artikel »The Climate of History: Four Theses« (*Critical Inquiry* nr. 35/2009) er det paradoksalt nok, når mennesker kollektivt har vist sig at kunne ændre på Jorden

selv, at mennesket ikke længere kan foregive at indtage rollen som subjektet i universalhistorien. Følgerne af Antropocæn-tesen giver kun mening »if we think of humans as a form of life and look on human history as part of the history of life on this planet.« Tesen indebærer således ikke blot, at geologiens genstandsfelt i en vis forstand udvides, tilsvarende må vi også inden for humanvidenskabene gentænke, hvad vi forstår som *historisk*, fordi vi ikke længere kan have mennesket som eneste historiske aktør. Dette er ingen nyhed for miljøhistorikere og kulturgeografer, men lader sig vanskeligt forene med humanvidenskabens medfødte antropocentrisme. Er præmissen for denne udvidelse af det historiske, at bakterier eller frøer har samme frihed til at handle som mennesker har? Er intentionalitet det samme som fri vilje? Giver det mening at tale om handling uden intentionalitet? Dette er spørgsmål af stor relevans for Antropocæn-diskussionen, fordi det omhandler hvad der findes af handlekraft på Jorden ud over mennesket. Et omfattende arbejde med at forstå handlekraft og intentionalitet i det biologisk-geologiske felt forestår.⁵ I denne sammenhæng må vi begrænse os til at hævde et minimum, nemlig at biologiske fænomener bliver uforståelige, hvis vi ikke anerkender, at handlinger i forskellige former og afskygninger findes ud over mennesket.⁶ Tillader man ikke levende væsner blot et minimum af handlekraft, får man svært ved at forklare, hvordan det semiotisk meget frie menneske skulle have opstået af den angiveligt ufri natur, for nu at parafrasere biosemiotikeren Jesper Hoffmeyer. Chakrabarty har derfor ret i, at mennesket ikke kan være det bemestrende subjekt i Antropocæn, for udviskningen af skellet mellem naturhistorie og historie indebærer, at en lang række væsner og processer handler med os og altid har gjort det. Derfor er en antropogen planet ikke nødvendigvis blevet antropomorf og beherskelig. Imidlertid er debatten om Antropocæn-tesen i høj grad præget af forestillinger, der baserer sig på antropocentrismens privilegering af mennesket som det eneste væsen, der med rette kan kaldes historisk. Denne forestilling præger geokonstruktivismen og apokalyptismen: to markante positioner i samtiden, som ikke formår at tænke følgerne af Antropocæn-tesen.

Deler av debatten om Antropocæn-tesen baserer sig på antropocentrismens privilegering af mennesket som det eneste væsen, der med rette kan kaldes historisk.

For nyligt tilegnede det danske kulturtidsskrift *Kritik* et helt temanummer Antropocæn-debatten (211/2014). Filosoffen Sverre Raffnsøe er med artiklen »Mennesket i sit naturlige landskab« i dette nummer en fortaler for Antropocæn-begrebet som et absolut novum, og heri kan man hurtigt forivne sig og misforstå det nye, hvilket måske forklarer Raffnsøes lapsus, når han skriver om »[d]et brud med det forhold mellem menneske og natur, der hidtil har gjort sig gældende i Jordens 4,5 mia. år lange historie.« Hvis det altså ikke var for det forhold, at slægten *homo* kun har eksisteret i cirka 3 mio. år. Regnefejlen står imidlertid ikke alene, idet artiklen gennemgående forsøger at begribe Antropocæn ud fra det humane. I en af artiklens illustrationer holder to kvindehænder nænsomt en miniaturreklode af Jorden frem for læseren. I billedteksten hedder det, at vi er trådt ind i en epoke, som repræsenterer »en ny, accentueret forståelse af menneskets ansvar. Med det antropocæne og den humane vending er mennesker blevet betroet et ansvar for den fysiske sfære, de bebor.« Hvor har vi hørt det før? Jo, i Det Gamle Testamente: »Gud Herren tog mennesket og satte ham i Edens have, for at han skulle dyrke og vogte den.« (1 Mos. 15) Humanismen betegner historisk set renæssancens opskrivning af menneskets handlekraft vis-à-vis Gud, hvorfor mennesket blev anskuet som en skaber næsten på højde med Skaberen selv, sådan som vi kan læse i Pico della Mirandolas skrift *Om menneskets værdighed* (1486). Det særegne ved mennesket er, at det gennem sin frie vilje selv bestemmer sit væsen i modsætning til den slavebundne natur. I humanismens verdensbillede har naturen ikke nogen meningsfuld intentionalitet – kun hemmeligheder, der skulle aflures og udnyttes. Vicos banebrydende værk *Den nye Videnskab* (1744) fremstiller mennesket som skaber af sin egen historie, og ifølge den italienske oplysningsfilosof er det udelukkende vores egne gerninger og frembringelser, vi kan forstå, fordi de er udtryk for menneskelige hensigter. Denne historieforståelse er selve fundamentet i humanvidenskabernes opbygning af genstandsområder, hvorfor den er så vanskelig at forlade eller i det mindste forsøge at tænke på ny. Den antropocentriske arv manifesterer sig i det manglende blik for andre væsners og processers handlekraft.

Raffnsøe lader til at være klar over, at antropocentrismen udfordres af Antropocæn-tesen – derfor er det, han benævner, den »humane vending« heller ikke formuleret direkte inden for en humanistisk tradition. Den »humane vending« er ifølge Raffnsøe navnet på forholdet, at naturen hverken er udenfor os eller statisk, men det bliver aldrig klart, hvilke fordele en human vending teoretisk set skulle have og hvad vendingen skulle bestå i. Snarere virker det forplumrende at bruge betegnelsen »human vending« om visse indsigter, der er bevidst formuleret contra antropocentrismen, for eksempel Michel Serres' *Le contrat naturel* (1990, oversat af Per Aage Brandt som *Naturpagten*, 1993). Den antropocentriske historieforståelse er inkommensurabel med Antropocæn-tesen, hvor det væsentligste netop er integrationen af historie og natur. I sammenføjnngen af historie og natur består udfordringen i at kunne fordele handlekraft over levende væsner inden for økosystemer styret af tilbagekoblingsprocesser, som igen er dele af geosystemet – og i denne sammenføjnning at modstå fristelsen til at udlette alle forskelle.

DET KAN IKKE overraske, at talen falder på mennesket og det menneskelige, når Antropocæn diskuteres, for hvad skal vi egentlig forstå ved *anthropos*? Øystein Vidnes' essay i *Vagant* 3/2014 fremlægger hovedsageligt videnskabsjournalisten Christian Schwägerls position, som kan benævnes geokonstruktivisme. Geokonstruktivisten er en maksimalistisk humanist, der i Antropocæn-tesen ser en udvidelse af det menneskelige til også at inkludere Jorden. I artiklen »Neurogeology: The Anthropocene's Inspirational Power« skriver Schwägerl derfor selvsikkert: »The Anthropocene means entering a phase in which the planet is permeated with human intentionality.«⁷ Geokonstruktivister fortolker Antropocæn-tesen som en ontologisk nivellering af planeten og mennesket, idet vores påvirkning af Jorden har gjort den antropomorf. Før man kendte til Antropocæn-tesen har humanismen kun forholdt sig til det historiske, det vil sige menneskers handlinger og hensigter over for den bestemte natur, men idet man nu ser Jorden som en antropomorf størrelse, opfylder den Vicos betingelse for indsigt og rationel påvirkning: den har antaget menneskelig form.

Forstår man Antropocæn som en undergangsfortælling om livet på Jorden, ender man med at omfavne revolutionære opstandsparoler eller nihilistisk opgivenesshed.

Antropocæn er i den forstand en succeshistorie om vores formgivende evner. Natur og kultur er ikke længere modsætninger, fordi kulturen nu har indoptaget naturen gennem mennesket. Denne nivellering potenserer menneskers intentionelle kontrol, ud fra præmissen, at hensigter og påvirkninger er tilpas tætte på hinanden i tid og rum, og at vi forstår geosystemet godt nok til at kontrollere det. En måde at undgå denne misforståede nivellering af modsætningsparret på, kunne være at gentænke kultur som dyrkning, snarere end kultur som det modsatte af natur. I Audun Lindholms leder i *Vagant* 3/2014 foreslåes »verdensgartneren« som metafor for menneskets rolle. Ingen gartner eller bonde ville nemlig sige, at man kan få en vinranke til hvad som helst, endsige hævde at vindruer er antropomorfe, fordi vi har kultiveret dem.

Schwägerl er langt fra alene om sin geokonstruktivistiske tilgang til Antropocæn-tesen. Geokonstruktivismen bliver desto vigtigere at kritisere, fordi den argumenterer for *geo-engineering* (geoingeniørkunst), der fremstår som et attraktivt alternativ sammenlignet med den træge kamp for udledningsreduktioner eller opfindelsen af nye energiudvindingsmetoder. NASA og Royal Society i England er to blandt mange institutioner, der for eksempel er begyndt at sprøjte sulfuropløsninger i atmosfæren, hvilket skulle have samme hæmmende virkning på solstråling som et vulkanudbrud. Den australske filosof Clive Hamilton leverer med *Earthmasters: The Dawn of the Age of Climate Engineering* (Yale University Press, 2013) et kampskrift mod geoingeniørscenarier. Hamilton fremhæver, at disse scenarier umuligt vil kunne inddrage alle mulige væsentlige konsekvenser, for eksempel når det gælder nedbørsmønstre og påvirkning på afgrøder. Desuden finder han det sandsynligt, at geoingeniørprojekter vil indgå i militærstrategier, hvorfor et juridisk-etisk rammeværk er eftertragtet.

GENERELT GÆLDER DET for geoingeniørprojekter, at de hverken kan afprøves eller modelleres før eventuel implementering; de kan kun udføres. Selvom modellerne forbedres og forklaringskraften øges, vil der altid være usikkerhed på grund af de i denne sammenhæng afgørende geosystemers ikke-linearitet. Ikke-lineære systemer

betegner systemer, hvor en »lille« årsag ikke nødvendigvis resulterer i en »lille« virkning. Vi kender det i særdeleshed fra gletsjere, hvor smeltningen i løbet af en sommer pludselig overskrider en tærskel, der gør at en gletsjer påbegynder en negativ tilbagekoblingsløjfe og derefter forsvinder med stigende hastighed. En ufuldstændig viden om planetens forhistorie kombineret med geosystemets uoverstigelige kompleksitet umuliggør laboratorieforsøget, hvor årsag og virkning kan adskilles og variable isoleres. Endvidere betyder tidsaspektet, at man hurtigt kan igangsætte en lavine af storskala-interventioner udført med få års mellemrum; eksperimenter, hvis virkninger vil have uoverskuelige konsekvenser. Enten kender Schwägerl ikke til ikke-linearitet eller også vælger han at ignorere sin viden, når han skriver, at klimaforskningen snart fører os over en faktisk tærskel, som muliggør en direkte deduktion af miljøstandarder fra klimaforskningen: »in the future, climate models will tell us with increasing clarity what the effects of our personal and collective emissions are: Very soon, then, we will no longer be able to excuse ourselves by pleading a lack of knowledge.«⁸

Det tiltrækkende ved geokonstruktivismen som Schwägerl er deres spekulative tilgang til Antropocæn-tesen og klimaforandringer. Vidnes rammer det præcist ved at kalde ham »en mand fra fremtiden i en film fra fortiden.« De tænker stort, hvilket vi bestemt har brug for, men dette bør ikke skygge for de faretruende sider ved Schwägerls millenaristiske antropomorfisme: »the more we interfere with resources and ecosystems, the closer we get to natural phenomena and the deeper we move »into« the new nature that arises through our actions.« Dette er den logiske konsekvens af den manglende adskillelse mellem det antropogene og det antropomorfe. Her ender geokonstruktivismen med at tro, at planeten i Antropocæn er blevet antropomorf og dermed lettere at beherske; følgelig indebærer desto mere påvirkning, desto mere kontrol.

ANTROPOCÆN-TESEN ER IKKE kun for de videnskabsinteresserede. Den indgår i den allerede vidtforegnede undergangsindustri, som udgøres af spekulative film, kunstværker og bøger om klima- og miljøkatastrofer. Apokalyptismen er – i sin forståelse af en helt igennem

antropomorf Jord – geokonstruktivismens negativ. Hos apokalyptikerne er den manglende skelnen mellem det antropogene og det antropomorfe udslagsgivende for fatalismen og den latente misantropi. Apokalyptismen mener ligesom geokonstruktivismen at betragte en antropomorf planet, om end i negativ forstand som mere eller mindre uopretteligt ødelagt af mennesket – et argument den tyske filosof Peter Sloterdijk for nylig har fremsat.³ Antropocæntesen bliver ifølge Sloterdijk uvægerligt en del af en moralsk fortælling, fordi den form for historieskrivning kun kan behandles i lyset af epokens afslutning. Apokalyptikken er grundlæggende et forsøg på at evaluere verden op mod dens kommende undergang. For nogle apokalyptikere er katastrofen således allerede indtruffet, hvortil det eneste svar bliver en indædt civilisationskritik ledsaget af opfordringer til civilisationsevakuering som *modus vivendi*. Antropocæntesens indoptages på naturligste vis i denne fatalistiske fortælling, hvor mennesket straffes for sit overmod. Mennesket er, hvad planeten fejler. Apokalyptismen udgår i den forstand fra humanismens centrale dogme om menneskets ontologiske særstatus, som kun har øje for den menneskelige handlekraft.

Paul Kingsnorth, britisk forfatter og mangeårig miljøaktivist, forsøger i manifestet *Uncivilisation* (Dark Mountain, 2011) at fremskrive et civilisationsmæssigt kollaps: »All around us are signs that our whole way of living is already passing into history. We will face this reality honestly and learn how to live with it.« Først og fremmest må man påpege, at vores livsstil her må betegne den vestlige middelklasse, og den er kun i gang med at blive tilgængelig for store dele af den ikke-vestlige verden. Desuden begår Kingsnorth en fejlslutning, når han i en antropogen planet ser et antropomorft monster. Der hvor geokonstruktivisten reagerer med storstilede teknologiske ingeniørløsninger, opfordrer apokalyptikeren til permanent retræte og isolation. Apokalyptikerens mulighed for retræte inkarnerer den mest privilegerede position i verdenssamfundet. Hvem ville ikke have lyst til at gemme sig i Nordenglands højland, når en cyklon indtager endnu en ø i Den bengalske bugt? I den forstand er dommedagsprofeterne ikke deres privilegier bevidst; de fremstår provinsielle over for den globale virkelighed og ureflekterede i deres opretholdelse af skellet mellem natur og menneske. Antropocæntesen er derimod selve umuligheden af tilbagetrækning og afskaffelsen af ideen om upåvirket, harmonisk natur.

Den danske musiker- og forfatterduo Lars Skinnebach og Theis Ørntoft, der også fungerer under navnet Klimakrisen, er et godt eksempel på den apokalyptiske position i kulturfeltet. Skinnebach udtalte i 2012, efter han i en periode havde praktiseret sufisme-inspireret kystsikring ved at snurre rundt om sig selv langs Fanøs strande, at han »opererer med et handlefelt på 5-10 år, hvor det er nødvendigt at ændre adfærd radikalt i forhold til udledning af drivhusgasser, hvis ikke vi skal sætte de irreversible processer i gang, som vil medføre verdensomspændende katastrofer og muligvis fjerne betingelsen for liv på jorden.«¹⁰ Det lyder umiskendeligt som om, at Skinnebach har forlæst sig på Kingsnorth, der i det omtalte manifest også lader sig drage af forestillingen om Jorden uden liv: »[W]e may well be the first species capable of effectively eliminating life on

Earth.« Sådanne udmeldinger og gisninger er gratis, forførende og virker blinde for planetens geologiske og biologiske forhistorie. Apokalyptismen har det med at fastholde humanismens lighedstegn mellem mennesket og verden, men vi må huske, at »verden er begyndt før mennesket og uden mennesket vil verden afsluttes«, som Claude Lévi-Strauss engang skrev.¹¹

Antropocæntesen parres også med fatalisme hos den svenske The Dark Mountain Project-tilknyttede forfatter David Jonstad, der i bogen *Kollaps* (Ordfront, 2012) har »forlikat [s]ig med tanken på att vårt nuvarende samhälle kommer att genomgå en kollaps«. Jonstad forsøger, i lighed med den danske kunsthistoriker Mikkel Bolt og Den usynlige komité i Frankrig, at udlægge økologisk kollaps, artsuddøen og naturkatastrofer som bevismateriale for den allerede igangværende og allestedsnærværende undergang. Forstår man Antropocæntesen som en undergangsfortælling om livet på Jorden, ender man med at omfavne revolutionære opstandsparoler eller nihilistisk opgiveness, ofte begge dele. Ørntofts digterjeg i *Digte 2014* er en poetisk krystallisering af apokalyptismen: »Hver gang jeg ikke distraherer mig selv med lige gyldige gøremål / tænker jeg på apokalypsen / hver gang nogen udtrykker håb for det bestående / får jeg det fysisk dårligt. / Lad os sætte os her i skumringen og vente på / at revolutionen griber os.«¹²

Der hersker ingen tvivl om, at de nuværende forværrede livsbetingelser for milliarder af levende væsner vil ledsages af drastiske forandringer til det værre for en stor del, hvis ikke størstedelen, af menneskeheden i løbet af de næste århundreder, men at tale om livets forsvinden tyder på uvidenhed om Jordens katastrofiske historie, hvor organismer gang på gang har udvist en ufattelig evne til at tilpasse sig omstændigheder. Følgen af denne erkendelse er imidlertid ikke at lade stå til eller opgivende at trække sig tilbage, nej, det må være i størst muligt omfang at opgøre, hvem og hvad vi handler med, når vi handler som »geologisk kraft« og dernæst handle efter bedste vidende. Det slående ved apokalyptismen er dens iboende mistro til det politiske, idet den konstant påkalder sig Menneskeheden, Livet som sådan og Jordens undergang og konsekvent undviger enhver tale om de konkrete politiske interesser, arter, populationer og systemers grader af sårbarhed eller modstandsdygtighed.

VI MENER AT Antropocæntesen er anledningen til at inddrage Jordens handlende væsner og geosystemets mange fold af processer, alt fra mikrobiomer til CO₂-kredsløb; til ikke længere at bogføre omgivelserne som »eksternaliteter« i vores budgetter; til at spørge hvordan vi skal integrere vores demokratiske ideer med bevidstheden om samfundets stofskifte, der primært består af kul, gas, olie og atomkraft. Insisterer man for stejlt på Antropocæntesen som klimaets indtog i politik, risikerer man imidlertid at fordumme fortiden og indgyde nutiden en falsk forestilling om opløst, der automatisk resulterer i handling.¹³ Faren er, at Antropocæntesen bliver en ramme for legitimeringen af en ny teknokratisk, markedsorienteret geomagtdannelse anført af den teknovidenskabelige geokonstruktivist, som skal lede menneskeheden på rette vej. De forsigtige videnskabsmænd, der ikke vil eksperimentere sig ud af de kommende katastrofer forårsaget af den igangværende

opvarmning, er for geokonstruktivisten den eneste hindring for at gå sejrrikt ind i den menneskelige planets æra.

Apokalyptismen og geokonstruktivismen står i vejen for velbegrunder handling, og hvis vi anerkender, at vi netop *ikke* bebor en antropomorf planet, bør det også medføre et forsigtighedsprincip; en art hippokratisk ed over for alle levende væsner, der risikerer at blive forsøgsdyr i fantasmet om et planetært geokonstruktivistisk laboratorium, hvor det ikke er muligt at kontrollere de forsøg, der kun kan udføres i den virkelighed, vi kalder Antropocæn. Apokalyptikerens alternativ – små kollektivers dybdeøkologiske healingsproces af Jorden, dyrket i de modstandsdygtige regioner af verdenssamfundet – er heller ikke en farbar vej. Hvis Antropocæn-tesens begrebslige potentiale skal omsættes til kritisk og praktisk tænkning, må denne tænkning

reflektere over forholdet mellem antropomorf og antropogen, samt besinde sig på en varsomhed i forudsigelsen af fremtiden. Hvis vi mener at se vores ansigt overalt i geosystemet, fortsætter vi med at være slaver af vores manglende beherskelsesevne af Jorden. I Antropocæn vil antropocentrismens proportionsforvrængning få større konsekvenser end nogensinde før.

Peter Johan Meedom

stipendiat i allmen litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo,

Jeppe Carstensen

cand.mag. i humanøkologi og litteraturhistorie, redaktør i det kommende tidsskrift

Ny Jord: Tidsskrift for naturkritik

- Owen Gaffrey og Felix Pharand-Deschênes: *Welcome to the Anthropocene*, video, 2012, <http://www.anthropocene.info/en/home>.
- Erle C. Ellis: »Overpopulation is Not the Problem«, *New York Times*, 13/9/2013.
- En politisk kritik af Antropocæn-tesen angår universaliseringen af det vestlige subjekt (Andreas Malm og Alf Hornborg: »The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative«, *The Anthropocene Review* 1/2014), hvor politiske uligheder fordufter i talen om »menneskearten«. Historisk er der ingen tvivl om, at ansvarsbyrden har været hos de fremmeste industrialiserede lande, som f.eks. Storbritannien og USA, der tilsammen stod for 55% af CO₂-udledning i 1900, 65% i 1950 og 50% i 1980 (Christophe Bonneuil og Jean-Baptiste Frescoz: *L'Événement anthropocène*, Seuil, 2013, 134). Men sådan som udviklingen ser ud nu, omfavner flere og flere lande den industrielle vækstmodel, hvorfor vi med kvalifikationer godt kan tale mere generelt om menneskers handlinger uden at genindskrive det vestlige subjekt som historiens dynamo eller som pars pro toto for menneskearten.
- J. P. Crutzen: »The Geology of Mankind«, *Nature*, nr. 23/2002.
- Det igangværende tværdisciplinære forskningsprojekt »Anthropocene: Discovering the Potential of Unintentional Design on Anthropogenic Landscapes« på Aarhus Universitet er et eksempel herpå.
- Se for eksempel Jesper Hoffmeyer: *Biosemiotik: En afhandling om livets tegn og tegnenes liv*, Ries Forlag, 2005; Terrence Deacon: *How Mind Emerged From Matter*, W. W. Norton & Company, 2012; Humbert R. Matur og Francisco J. Varela: *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*, Shambhala, 1987.
- Christian Schwägerl: »Neurogeology: The Anthropocene's Inspirational Power«, i Helmuth Trischler (red.): *Anthropocene: Envisioning the Future of the Age of Humans*, Rachel Carson Center Perspectives, 2013.
- Det er endvidere en gåde, hvorfor Schwägerl kan hævde, at vi i dag kan undskyldes os med »manglende viden«, da vi har vidst tilstrækkeligt til at reducere udslip i årtier. Vi har ikke at gøre med manglende viden, men med interesser i at handle mod bedre vidende.
- Peter Sloterdijk: »A Process-State on the Edge of Geohistory?«, i Klingan, Katrin, Ashkan Sepahvad, Christoph Rosol, Bernd M. Scherer (red.): *Grain/Vapor/Ray*, MIT Press, 2014.
- Citatet stammer fra *After Hands* udgivelsespromovering af Lars Skinnebachs bog *Øvelser og rituelle tekster* fra 2011.
- Claude Lévi-Strauss: *Tristes Tropiques*, Paris: Plon, 1955, 477f.
- For Ørntoft og Skinnebach er kapitalismen det skyldige system, hvorfor Antropocænten læses ind i en ny kapitalismekritisk modestrømning, *accelerationismen*, hvor det gælder om at accelerere den kapitalistiske samfundsudvikling frem mod det nødvendige sammenbrud. For accelerationismen er modstand netop hvad kapitalismen vil have og lever af – derfor skal vi på bedste deleuzianske vis få maskineriet til at overophede frem for at stikke en kæp i hjulet. Således kan fatalismen og kapitalismekritikken mødes i en negativ affirmation. Se Robin Mackay og Armen Avenessian: »Introduction«, *Accelerate: The Accelerationist Reader*, Urbanomic, 2014.
- Bonneuil og Frescoz angriber med *L'Événement anthropocène* forestillingen om, at Antropocæn-tesen markerer selve erkendelsen, at klima og miljø er et politisk emne. Som et eksempel på bevidstheden om menneskets påvirkning af planeten, kan man nævne Georges Buffon, der i 1780 skriver, at »som helhed bærer jorden i dag aftrykket efter menneskets kræfter« og endvidere nævner muligheden for at påvirke »klimaet (...) for at fikse en passende temperatur.«